

Щоб повно проілюструвати, як широко використано в романі народнопоетичну творчість, довелося б переписати заново мало не весь роман, бо вона — на кожній сторінці і в кожному образі, в кожному рядку і в кожній думці. Адже вбачаємо її не тільки в наявності окремих фольклорних елементів, а в тісному, внутрішньому зв'язку творчого методу письменника з народним сприйняттям і відтворенням дійсності.

Київ

1 Рильський М. Доповідь на V пленумі СРПУ. — К., 1951.

2 Рильський М. Троянди й виноград. — К., 1957.

3 Довженко Г. В. Фольклористичні праці М. П. Стельмаха // Нар. творчість та етнографія. — 1982. — № 3.

4 Стельмах М. Велика рідня. — К., 1957.

5 Українські народні пісні в записах Михайла Стельмаха / Вступна стаття й упорядкування текстів В. М. Скрипки.

6 Гоголь М. В. Собр. соч. / Худ. літ. — М., 1937. — Т. VI.

7 Стельмах М. Кров людська — не водиця. — К., 1957.

8 Стельмах М. Шляхи світання. — К., 1957; Жито сили набирається. — К., 1953; Колосок до колоска. — К., 1956.

9 Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1955.

10 Іщук М., Марко В., Баташан І. Стельмах і народна творчість // Нар. творчість та етнографія. — 1979. — № 3.

11 Бондаренко З. І. Фольклорні елементи у творчості М. П. Стельмаха // Нар. творчість та етнографія. — 1982. — № 3.

12 Шумада Н. Народнопоетична творчість і роман Михайла Стельмаха "Кров людська — не водиця", 1958 (рукопис).

Famous Ukrainian writer of the 20th Century M. Stelmakh had a great interest to Ukrainian folklore not only at the theoretical level. He was working in the Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnography as a researcher, which led him to a better understanding of folk's spirits. He not only widely used folk motifs in his poetry and novels, but created a special atmosphere within his art with the help of folk texts. In the novel "Human's Blood is not Water" folklore became an important component, which serves a purpose of building up a Ukrainian literary language. The symbolic language, folk poetic forms, folk images serve the purpose in the novel to create a philosophical life approach based on the basic understandings of the human values hidden in a folk lyric songs, humor, epics, legends.

ЕПОС КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ

Олексій НИРКО

Український національний епос — думи перейшов на Кубань в кінці XVIII ст. разом з запорожцями. Типовими їх репрезентаторами були бандуристи Кравченки в п'яти поколіннях (Степан, Михайло, Тарас, Василь, Кость). Найбільш відомий з цієї кобзарської династії **Кость Васильович Кравченко** (1888—1944), учень свого діда Тараса Михайловича. За спогадами родичів, зокрема Олександри Дмитрівни Кравченко (1914—1993), він найчастіше виконував удома і прилюдно популярні думи "Буря на Чорному морі", "Плач невольників", "Козака Голоту", "Смерть козака-бандуриста". Безперечно, в його великому кобзарському репертуарі були й інші думи, але нечисленні свідки їх пригадати не змогли.

Знання і виконання К. Кравченком дум стверджують і письмові джерела. Так, коли він 1914 року створював у Катеринодарі капелу бандуристів, то готував з її учасниками "репертуар українських дум и песен для общественных выступлений"¹.

Тексти дум та історичних пісень на Кубані записували Василь Вареник (1816—1893), Тихін Попов (50 рр. XIX ст. — перша пол. XX ст.), Василь Шевченко (1882—1964), Юрій Миролюбов (1892—1970), Кузьма Катаєнко (1903—1980), Іван Варавва (1925 р. н.) та, безперечно, й інші дослідники.

Про побутування дум на Кубані свідчать і сучасні автори, такі як К. В. Чистов² та М. І. Боднар з Краснодару, інші автори. Во-

ни повідомляють, що думи на Кубані виконувались мандрівними кобзарями та лірниками аж до початку ХХ століття³.

Перша публікація кубанської думи датується 1854 роком і була надрукована в книзі Амвросія Метлинського “Народныя Южно-русская песни”⁴. В ній опубліковано уривок з думи “Про Запорозців под Измаиловым” з приміткою: “Записал от черноморцев В. Вареник в земле черноморских козаков”. За Г. Нудьгою, “це єдиний запис уривка думи про похід чорноморського козацького війська разом з російськими військами на турків і оволодіння Ізмаїлом у 1790 році”⁵.

“Запорожці під Ізмаїлом” (уривок)

*Від Килії до Ізмайлова покопані шанці,
Ой вирубали турки новодінців у середу вранці.
А чорноморці, хоробрі запорожці, через Дунай
переїздили.*

Вони ж тую прокляту Ізмайлівську орду з батареї збили.

Ой дали ж, дали ізмайлівські турки анадольському баші знати,

Що не мусиш, анадольський башо, протів чорноморців стояти.

Ой став же та ізмайлівський баша білий флаг викидати,

Ой тоді стали славні запорожці запаси і ружжя відбирати.

Ой брали ружжя і коні воронії,

Брали й сукна дорогії,

Усе розмилише... которих порубали,

То тих у вострові поховали, —

А которі поранені — у Килію одправляли...

Окрім думи, А. Метлинський опублікував у вищеназваній книзі п'ять історичних пісень, записаних В. Вареником на Кубані: “Ой не шуми, луже, дуже і ти, зелений дубе” (с. 400–401), “Ой не розвивайся ти, зелений дубе, бо завтра мороз буде”, (с. 402), “Про Харка” (с. 425), “Про Супруна” (с. 429), “Про Супруна та Кальниша” (с. 429).

Вареник Василь Степанович (7. 03. 1816—7. 03. 1893). Народився в станиці Варениківській у козацькій дворянській сім'ї. Закінчив військову гімназію. З 15 років понад півсторіччя перебував на службі в Кубанському козацькому війську і залишив його в чині генерал-майора. З 1884 року — він архіваріус військового архіву. Написав знаменитий щоденник “Досужие минуты бывшего черноморского, ныне Кубанского казака”. Коли 1879

року розбирали чорноморську святиню Військового Собору Воскресіння Господнього, В. Вареник плакав і написав “думку”:

“Була церква велика і дивна,

Та онуки її зруйнували,

А в чім же була вона винна,

Що вони її не підновляли?..”

І сказав пророчі слова: “Настане час, що ми й рідної мови зовсім не почуємо...”⁶.

У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. від кобзаря Олексі, який “ходив по чорноморських кубанських станицях”, записували думи-казання (“скази”) інспектор духовного училища, магістр історії Тихін Петрович Попов, його гімназійний учень Юрій Миролюбов та батько Юрія. “К сожалению, все эти записи погибли в огне и буре революции” (Ю. Миролюбов). Залишилися лише уривки казань кобзаря Олексі, цитовані по пам'яті Юрієм Петровичем в його доступних нам працях “Славяно-русский фольклор” (Мюнхен, 1984 г.), та “О князе Кие, основателе Киевской Руси” (Кельн, 1987 г.). Наприклад:

*“А як настав час князю Кие вмирати,
так позвав людей і так казав:*

“Отож тризубу нашого київського хороніте!

Він бо, тризуб той, з землі Ойразів,

З землі старої нашої, з Землі Ойразської.

Та був тризуб той в руках царя,

В руках царя нашого Сварога Озарського...”

(точніше, мабуть, Сварога Ойразького. — О. Н.)

До речі, за Ю. Миролюбовим “Кобзарь Олексі, вероятно, был одним из последних кобзарей, ведущих свою линию еще со времен до-Киевских. Их традиция до Богдана Хмельницкого уходила в незапамятные времена”. Цю думку підтверджує і стиль вищенаведеного казання, який нагадує як ритмізований виклад давніх літописів, так і стиль козацьких дум.

Зрячий історичний кобзар, воїн Кубанської армії, соловецький політаторжанин родом із станиці Стародерев'янківської, **Микита Савич Варавва** (1870–1939) знав і виконував декільканадцять дум. Текст однієї з них “Думу про козака Голоту” записав ще підлітком онук бандуриста, згодом відомий кубанський поет і фольклорист, І. Варавва. Записав уже після смерті діда з допомогою бабусі Марії Архипівни Сопчак.

Думу в перекладі російською мовою він опублікував у книзі “Казачья бандура. Думы,

песни и легенды кубанских казаков”⁷. І. Варава пригадає, що його дід грав і співав “Думу про невільників”, “Про Івася Вдовиченка”, “Про Хмельницького та Барабаша”, “Як три брати з Азова втікали” та інші, але їх тексти не записав, “бо малий був”.

Видатний кубанський бандурист та лірник **Василь Кузьмович Шевченко** (1882–1964) народився в станиці Пашківській у сім’ї вчителя. Свою кобзарську епопею розпочав у Москві 1903 року виконанням стародавньої думи, яку відтворив по пам’яті. Публіка влаштувала йому овацію. Відтоді він не розлучається з бандурою до кінця життя. Виїжджає на Україну (Січеславщина, Кубань, Полтавщина), де записує переважно думи та історичні пісні. 1904 року від кобзаря з Полтавщини Михайла Степановича Кравченка (1858–1917) з шести прослуханих дум відбирає для свого концертного репертуару “Думу про бідну вдову і трьох синів”, “Думу про трьох братів Самарських” та думу “Невольницький плач”. Останню в його інтерпретації записує і публікує 1912 року видатний історик Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940).

Тут, в Україні, В. Шевченка вразила велика кількість бажаючих оволодіти мистецтвом гри на бандурі, і в нього виникає думка створити підручник та, по можливості, прилучитись до професійного викладання гри на бандурі при навчальному закладі. Школу гри на бандурі в п’яти частинах він написав, три частини з них видав у Москві (1913, 1914 рр.).

В. Шевченко постійно мав у своєму репертуарі думи. 1910 року разом з М. Ю. П’ятицьким (1864–1927) він “брав безпосередню участь в організації ансамблю народної пісні, згодом хору селян, у концертах якого виступав як бандурист і лірник”, де виконував переважно думи та історичні пісні⁸.

1911 року В. Шевченко організовує з 12 осіб ансамбль бандуристів при українському гуртку “Кобзар”. В їх числі були: А. Байдак, А. Виноградов, А. Волошенко, М. Охримович-Шевченко, Р. Охримович-Кондра, Г. Муль та ін... (Решту прізвищ не встановлено).

Ансамбль впродовж кількох років (ймовірно, до Першої світової війни) успішно пропагував українські народні пісні, думи та інструментальну народну музику перед московською публікою. Наприклад, 6 лютого

1914 року в залі московського політехнічного музею у програмі концерту були “українські пісні та думи”⁹. 26 грудня 1914 року в Москві для членів міжнародного конгресу українські думи, історичні пісні та інструментальні твори виконувались В. Шевченком на бандурі. Зокрема, “Ой Морозе, Морозенку” та “Похід запорожців” – власний інструментальний твір, причому думи виконує не лише В. Шевченко, а й учасник ансамблю бандурист та лірник А. Волошенко: “Дума про трьох братів Азовських”¹⁰.

В. Шевченко, як бандурист, набуває великої популярності. Він перебуває в епіцентрі музичного життя Москви, встановлює близькі стосунки з багатьма діячами мистецтва і літератури, такими як О. М. Толстой, М. В. Лисенко, А. В. Нежданова, Л. В. Собінов, В. І. Шаляпін та ін. Фірма “Роберт Кенц” здійснила велику кількість записів народних пісень та дум на грамофонні платівки у виконанні В. Шевченка на бандурі. Згодом московський скульптор, народна художниця СРСР В. І. Мухіна створила бюст В. Шевченка, а народний художник СРСР А. Яр-Кравченко намалював його портрет з бандурою.

1919 року Народний комісар освіти А. В. Луначарський, не без ініціативи В. Шевченка, направляє його в Україну для підняття й розвитку професійного кобзарства. Але стався парадокс. В. Шевченка, прославленого бандуриста столиці колишньої імперії, який з 1902 року навчався у Московському училищі живопису, різьблення та архітектури у художників В. М. Васнецова, К. О. Корвіна, а 1905 року навчався у музично-драматичному училищі у вокальному класі професора Карсі, “український” уряд не залишає в тогочасній столиці УРСР Харкові, не посилає і в Київ, а направляє в село Кропильку, що було рівнозначно засланням.

У сільській школі В. Шевченко викладає співи, малювання та працю, організовує з учителів та сільської інтелігенції український аматорський театр і виступає як бандурист. 1923 року повертається в Москву, де й закінчує життєвий шлях персональним пенсіонером. (А міг би ці сорок років віддати Україні!)

До числа тих небагатьох бандуристів, які вціліли у часи сталінського геноциду і зберегли своє мистецьке кредо, належав і **Дмитро**

Михайлович Байда-Суховій (1882–1974) — бандурист-баритон, актор, режисер, кінематографіст. Батько — робітник-ливарник, загинув 1905 р., мати — куховарка. Закінчивши два класи церковно-приходської школи, Дмитро з 14-річного віку працює підручним на заводі, “вимріяючи потаємне: стати актором”¹¹.

Згідно з характеристикою, ймовірно, Харківської держестради: “Д. М. Байда-Суховій начал свою работу в искусстве в 1899 г. в труппе Захарченко¹² в качестве костюмера-реквизитора, но уже в 1901 г. проявил себя способным артистом и работал в различных украинских труппах...”, “1901 р. його бере О. Суходольський, оцінивши творчі задатки юнака — приємний голос, пластичність, темперамент, виразну зовнішність...”¹³. Згодом — театр О. Сулова, співпраця з М. Садовським, М. Заньковецькою та іншими корифеями українського театру.

У Геленджіку в 20-х роках він засновує український музично-драматичний театр, де ставить “Наталку Полтавку” І. Котляревського — М. Лисенка, “Запорожця за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, “Шельменкенденщика” Г. Квітки-Основ’яненка та ін. “Значною культурною подією для села, — пише одна з радянських газет, — було прибуття із Геленджіка колективу Д. М. Байди-Суховія. На виставі “Наталка Полтавка” було присутнє усе населення”¹⁴. Після війни Д. Суховій поновлює роботу в цьому театрі.

На початок ХХ ст. припадає і серйозне захоплення артиста українським кінематографом. Він ставить короткометражні фільми, які сам “озвучує” та грає в них: “Кругом зрада”, “Кума Феська” (1910 р.), “Сватання на вечорницях”, “Запорозький скарб” (1912 р.), “Спіте, орли бойові!..” і “Пісня смерті” (1914 р.). В арсенал кінографічних засобів Д. Суховій вніс свої відкриття і новаторства і увійшов в історію українського кіно, як один із його засновників¹⁵.

1914 рік. Мобілізація в діючу армію. Служба музикантом в тиловому запасному полку. Обухівський оборонний сталеварний завод. Формувальник ливарного цеху до Жовтневого перевороту 1917 року.

“Почувши гру Гната Хоткевича, був зачарований звуками бандури і почав учитись грати на ній. З 1916 року виходить на естра-

ду бандуристом”¹⁶. Оголошується в афішах та програмах українським артистом-бандуристом. Грав на діатонічній бандурі на слух. Нот не знав. “Брав голосом. Голос мав дивовижної краси і сили. Коли співав у театрі, то чути було на всю вулицю”, — згадує невістка і партнер на концертах Тамара Павлівна Байда-Суховій (1927 р. н.), — голос звучав до 92 років”. В репертуарі мав українські пісні та думи. Із них “Взяв би я бандуру”, “В місяці іюлі”, “Думи мої, думи мої”, “За Сибіром сонце сходить”, “Ой на горі та женці жнуть”, “Ой п’є Байда”, “Дума про козака Голоту” та ін.¹⁷ Концертував сам, у дуеті з дружиною, в тріо з сином та дружиною. Виступав від декількох філармоній, а найбільше від Харківської та Краснодарської. В часи Другої світової війни — на Чорноморському узбережжі Краснодарського краю в Новоросійську, в Туапсе перед воїнами, перед моряками Чорноморського і Тихоокеанського флотів. “Мабуть, немає куточка у нашій країні, де б не побували Байда-Суховій і його дружина Ф. І. Квітка, незмінний його партнер і друг, пристрасна збирачка і пропагандист української пісні” (О. Шимон).

Кандидат мистецтвознавства, доцент О. Шимон називає Байду-Суховія напівлегендарною постаттю. Це був справді великий талант, який, на жаль, не одержав освіти і не реалізував себе до кінця.

Дуже любив свою третю дружину. Не міг пережити її смерті. Невдовзі помер і сам на 94 році від роду. Похований на старому геленджицькому цвинтарі. Епітафія на могилі: “Дорогі батько й мати! Поки живі будемо, Ваші пісні, Ваші думи повік не забудемо”.

Безщасний Конон Петрович (1884–1967)¹⁸. Бандурист. Лірико-драматичний тенор. Скрипаль, артист симфонічного оркестру Кубанського козачого війська, один з когорти симфоністів, які започаткували кобзарське відродження з початку ХХ ст. (К. Безщасний, Ізот, Сава та Федір Діброви, С. Жарко, К. Йорж, І. Шермет та ін.). Він — засновник та художній керівник студентської змішаної капели бандуристів при українському педтехнікумі станиці Полтавської. Активний учасник антибільшовицького руху на Кубані, зокрема як воїн і бандурист у складі тріо бандуристів (Конон та Никін Безщасні, Іван Шермет) бере

участь у боях Кубанської Армії з більшовицькою навалою. Був поборником об'єднання Кубані з Великою Україною в єдиній Соборній Самостійній Державі. Політв'язень. Захопився бандурою з 1904 року під впливом виступів кобзарів Михайла Кравченка та Григорія Кожушка (1880–1924). З 1917 року впродовж 42 років (до перелому правої руки), концертує на Кубані, а також у Казахстані, на Січеславщині та Херсонщині. У діючому репертуарі мав понад 200 українських народних пісень, дум та інструментальних творів. Сам складав поетичні тексти та музику до них. Наприклад, “Дума-пісня про Україну” та ін¹⁹. Основою діючого репертуару були історичні пісні, які виконувались з елементами думного речитативу (Пісня про Саву Чалого, Морозенка тощо), та думи. З останніх встановлено “Думу про втечу трьох братів з Азова”²⁰. Дмитро Яворницький, який слухав кобзаря 1929 року, високо оцінив його виконавську майстерність. “Пригадую, — пише К. Безцасний, — що Дмитро Іванович написав мені в довідці, що коли я виконую історичні думи, то їх герої встають перед ним, як живі”²¹.

За прямими й непрямыми даними бандурист і бандурний майстер **Микола Онуфрієвич Вереса** (1884–1937)²² із закубанської станиці Саратовської прилучився до музично-хорового мистецтва ще в ранньому дитинстві. Він співав і заспівував у церковному хорі Покровської станичної церкви. Тут отримав перші уроки професійного хорового співу та ази музичної грамоти. Все подальше його життя було тісно пов'язане з музикою.

Бандурист-баритон, талановитий бандурний майстер, творець гетьманської бандури, церковний регент з 1921 р., артист Кубанського козачого симфонічного оркестру і хору, організатор і керівник станичного аматорського українського драмтеатру, він був типовим передовим представником української станичної інтелігенції свого часу і розділив її трагічну долю. В ніч на 11 грудня 1937 року, напередодні виборів до Верховної ради СРСР, був арештований органами НКВД і 8 січня 1938 року розстріляний у Краснодарі²³.

Репертуар Миколи Онуфрієвича був воістину неосяжним. І поповнював він його все свідоме творче життя. При допомозі його сина Федора (1921 р. н.) вдалось встановити лише дві думи, ним виконувані. Це дума “Са-

мійло Кішка” та “Козак Голота”, хоча, безперечно, знав він їх значно більше.

Жарко Степан Сергійович (1877–1943). Народився в станиці Канівській. Бандурист-баритон, скрипаль, кларнетист, трубач, артист симфонічного оркестру Кубанського козачого війська (1893–1909), регент-хормейстер, організатор, режисер і актор музично-драматичного станичного аматорського театру, засновник і керівник церковних, світських та шкільних хорів, шкільного симфонічного ансамблю, струнного оркестру (м. Костянтинівськ), консультант майстрів виготовлення бандур (Григорія Гусара та Прокопа Смолки), зокрема, за його кресленням зроблено Г. Гусаром одну з перших хроматичних бандур на Кубані (1923 р. Бандура зберігається в Ялтинському музеї кобзарства Криму та Кубані), творець і художній керівник чоловічої капели бандуристів станиці Канівської. Як педагог, викладав музику та співи у станичних школах, в їх числі й українських ім. Бориса Грінченка, Володимира Короленка, Тараса Шевченка. 1927 року звільнений з посади вчителя за скороченням штатів. Працював колгоспником, згодом, як скрипаль, озвучував з піаністкою німі фільми, 1932 року повернувся на педагогічну роботу, на якій перебував до 1938 року.

За свідченням сина Андрія Жарка (1902–1997), Степан Сергійович мав у репертуарі “Думу про невольників”, “Пирятинський Попович Олексій”, “Самійло Кішка”. Бандуристи, учасники вищезазначеної капели, брати Назаренки Дмитро (1908–1087), Володимир (1900–1994), Семен (1907–1985) повідомляють, що С. Жарко концертні програми капели, як правило, розпочинав однією з дум, таких як “Дума про Івася Вдовиченка”, “Про вдову Сірка Івана” та ін. Брати стверджують, що він був неперевершеним імпровізатором. Думи вивчив переважно з друкованих джерел. Сам писав поетичні тексти і музику до них (“Легенда про отамана” та ін. Текст “Легенди” в архіві Г. Варавви).

В час німецько-фашистської окупації поновив роботу з церковним хором, капелою. 1943 року був арештований смершем. Засуджений воєнним трибуналом на сім років далеких таборів. Звільнений. Помер у таборі інвалідів міста Марійська Красноярського краю,

не дочекавшись приїзду сина. За рішенням прокурора РСФСР реабілітації не підлягає²⁴.

С. С. Жарко з 1909 по 1943 роки створив культурологічну мікроепоху станиці Канівської, яка мала 18 тис. населення. Понад 10 тис. вмерло в час голодомору 1932–1933 років²⁵.

Ізот Андрійович Діброва (80-і рр. XIX ст. Пашківська – XX ст. Казахстан)²⁶. Один із лицарів кубанського кобзарства. Його друг і соратник, Антон Чорний у своїй “Історії бандури на Кубані”²⁷ відводить І. Діброві перше місце серед бандуристів Кубані ще до 1918 року. А інший бандурист, Олексій Обабко, так описує його: “Зот кременний, туго збитий козак, що зберіг типові риси запорожця часів Тараса Бульби. Своїм видом і манерою ніжно видобувати струни на бандурі нагадав мені стародавніх бандуристів України”²⁸. І знову А. Чорний: “Зот Діброва їздив багато по станицях і будив людей від сплячки. Був це великий промовець, людина смілива, і як кобзар багато знав старожитніх пісень та дум, що мали велике історичне значення. Помер у Казахстані на засланні”²⁹. Про виконання бандуристом дум стверджує ще один сучасник Олесь Панченко у історико-публіцистичному нарисі “Розгром українського відродження Кубані”³⁰, де зазначає, що “козак станиці Пашківської Діброва та його донька часто брали участь в концертах у краснодарському клубі “Нацмен”, виконуючи в дуеті й соло думи про запорізького кошового Костя Гордієнка, думи про Нечая та ін.”

І. Діброва “багато знав старожитніх пісень та дум”, назви яких не донесла до нас історія. Лише деякі з них ми можемо відтворити по репертуару його учня Петра Гузія. Це “Дума про невольників”, “Дума про козака Голоту”, “Смерть Івана Коновченка” та з повідомлень О. Панченка “Дума про Костя Гордієнка”.

Згідно з даними Василя Ємця, **Антон Павлович Чорний** (1891–1973) народився в станиці Пашківській, а дитячі роки проводив у Новопашківській. Він був найкращим учнем В. Ємця і “талановитим майстром бандур”³¹. Це один з неперевершених бандуристів Кубані XX сторіччя. За числом і якістю даних концертів А. Чорний ставить Зота Діброву на перше місце, себе – на друге, Конона Безщасного – на третє. Зауважимо, що останній 43 роки ходив межі люди з бандурою.

А. П. Чорний у складі Кубанської армії емігрував за кордон разом з дружиною-козачкою Євдокією Іванівною Рудобабою (1890–1962). Там він продовжував інтенсивну кобзарську діяльність: виступав сам як соліст, брав участь і керував професійними ансамблями бандуристів в Буенос-Айресі, конструював бандури, опублікував працю “История бандуры на Кубани”. Помер в Аргентині прославленим кобзарем і бандурним майстром.

Центральне місце в репертуарі кобзаря посідали українські історичні пісні та козацькі думи. За свідченням його родички О. С. Коваленко-Чорної, знав він їх близько десяти. Їхні назви поки що не встановлені, крім тих, що виконував його учень і молодший брат Олексій: “Дума про трьох братів Азовських”, “Олексій Попович”, “Плач невольника в турецькій неволі”.

Єдиним на сьогодні джерелом до кобзарської біографії кубанського бандуриста **Олексія Павловича Чорного** (90-ті рр. XI ст., ст. Новопашківська – XX ст., Кубань) – меншого рідного брата Антона Чорного – є рукописна праця бандуриста із станиці Новопашківської Д. Ф. Запорожця “Замечание по фотографии бандуристов, что висит на стенке в квартире Алексея Петровича” (Обабко. – О. Н.), написана 8 травня 1967 року в Краснодарі³².

Д. Запорожець і О. Чорний вперше зустрілись 1920 року. Слухаючи гру на бандурі О. Чорного, Запорожець констатує: “Я в захопленні! Слухав його кваліфіковану гру. Він на всіх струнах грав дивовижно!”

Першим учителем гри на бандурі Олексія Петровича був брат Антон, який, відбуваючи в еміграцію, залишив йому власну бандуру і підручник гри на бандурі Гната Хоткевича, виданий у Львові 1907 року.

Олексій Петрович успішно концертував, як сам, так і в складі ансамблів. Того ж 1920 року він виїжджає “з концертною групою в Томашовку і навколишні станиці”.

Крім українських народних пісень і танців, бандурист виконував і козацькі думи, тексти трьох з яких в 1948 році записав від О. Чорного І. Ф. Варавва: “Дума про трьох братів Азовських”, “Олексій Попович”, “Плач невольника в турецькій неволі”. Думи в перекладі російською мовою опубліковані 1992 року в книзі “Иван Варавва. Казачья

бандура” і мають такі назви: “Алексей Попович” (с. 30), “Дума о трех братьях Азовских” (с. 107), “Дума узника” (с. 62). Більш ніж ймовірно, що вищеназвані думи О. Чорний перейняв від знаменитого брата-бандуриста.

Вислів “Пропаша сила” належить письменнику-класику Панасові Мирному, який він поставив підзаголовком до роману “Хіба ревуть воли, як ясла повні”. Цей вислів дуже влучно характеризує життя і діяльність кубанського краєзнавця, педагога, громадського діяча і бандуриста зі станиці Усть-Лабінської **Михайла Івановича Петренка** (1. 11. 1882–1967).

Народився і помер М. Петренко в Станиці Усть-Лабінській “в сім’ї козака, палітурного майстра...”³³ Після закінчення двокласної станичної школи він переїжджає в місто Харбін, де батько служив палітурним майстром при штабі охоронної (прикордонної) сторожі. В Харбіні Михайло Іванович 14 років працював набирачем при типографії Китайсько-Східної залізниці. Закінчив середню школу при Маньчжурському університеті. Перебував у складі російської учнівської молоді, яка захоплювалася Олександром Суворовим: “...ми, хлопчак, до самозабуття полюбили Суворова”.

1913 року М. Петренко повертається на Кубань, а 1914-го “організував у себе вдома краєзнавчий музей...” Вивченню суворовської теми, збору музейних експонатів “по Суворову і підкоренню Кавказа”, створенню музейних експозицій і заснуванню музею О. Суворова М. Петренко віддав близько півсторіччя найкращих років свого життя. Але за велінням злої долі від цієї величезної музейної спадщини на сьогодні не залишилось і сліду... “Трапилось страшне й непоправне. Звелась на ніщо величезна праця, якій Петренко присвятив все своє довголітнє життя”³⁴.

Нам невідомо, коли і як став Петренко бандуристом. Вочевидь, незрима українська генетична спадковість та музичний дар залучили його до кубанського кобзарства. Але ця яскрава сторінка його творчості так би й канула в небуття, якби не випадкова чи закономірна його зустріч 1952 року в станиці Усть-Лабінській із уже згадуваним І. Ф. Вараввою. Останній розшукував тексти українських козацьких дум у місцевих бандуристів. Від М. Петренка з виконаних ним декількох дум записав тексти двох: “Три брати Самарські”

та “Іван Богуславець”. Думи переклав російською мовою і опублікував у книзі “Казачья бандура”³⁵. Тексти трьох дум: “Про козака Голоту”, “Плач невольників” та “Думу про трьох братів Азовських”, які ще знав Петренко, І. Варавва уже мав від інших бандуристів.

І. Варавва засвідчує, що бандурист володів великим репертуаром, в число якого, крім дум, входили українські народні пісні та інструментальні твори, а також кавказькі танці і пісні кубанського регіону. М. Петренко був не бандуристом-гастролером, а “надомником”. Численні екскурсії, які проводив у музеї, він неодмінно закінчував з бандурою в руках. Якщо, наприклад, Дмитро Яворницький запрошував на виступи у Січеславський державний історичний музей бандуристів, у їх числі і Конона Безщасного (1925 р.), то М. Петренко сам виконував цю роль десь протягом півсторіччя. Крім того, бандури, як і інші кубанські козацькі реліквії, були постійними атрибутами його музейних експозицій.

Йорж Конон Петрович (1893–1963)³⁶ — бандурист, баритональний тенор із станиці Челбаської (помер в Алма-Аті). Артист хору і симфонічного оркестру Кубанського козацького війська, флейтист. Один з піонерів кобзарського відродження на Кубані.

За А. Чорним — учень В. Ємця. Учасник першої кубанської кобзарської школи М. Богуславського. 1913 р.³⁷

Думи засвоїв від кубанських кобзарів та, можливо, з друкованих джерел. Коли 1919 року Конон Петрович давав сольний концерт в станиці Канівській (два в один день), то першим номером виконував думу “Хведір Безрідний”. Другий концерт розпочав з думи “Невольники на каторзі”. Ці думи слухали майбутні бандуристи брати Назаренки. Подав інформацію 1985 року Семен Семенович Назаренко. Про те, що Конон Петрович кохався в думках, повідомила 1986 року його сестра Ніна Петрівна (1918 р. н.) в станиці Челбаській і пригадала ще дві думи, які виконував брат: “Козак Нетяга”, “Козак Голота” — решту не пам’ятає, але були ще.

Гузій Петро Іванович (1903, ст. Пашківська — 1937, Краснодар). Музикант-самородок, бандурист-віртуоз, що володів феноменальною технікою гри, баритональний бас широкого діапазону, пристрасний актор-аматор

українського станичного народного музично-драматичного театру, кооператор. Був у складі славної когорти кобзарів-бандуристів Кубані, які стояли на шляху глобальної розбудови самостійної соборної Української держави. Арештований 1 грудня 1937 року, пройшов зловісні катівні НКВД. “Решением тройки УНКВД Краснодарского края от 6 декабря 1937 г. приговорен к расстрелу. Погиб 23 декабря 1937 г. в г. Краснодаре”³⁸. Згідно довідки Краснодарського крайового суду від 25 грудня 1956 року, — реабілітований. “Його посадили за бандуру” — переконані родичі покійного.

За свідченням племінниці бандуриста Катерини Іванівни Гетьман (1937 р. н., ст. Пашківська), Петро Іванович, як і його вчитель Зот Діброва, був закоханий в український козацький епос думи і при першій нагоді їх виконував. Пригадала дві з них: “Думу про невільників” та “Смерть Івана Коновченка”.

Батько відомого на Кубані бандуриста **Романа Павловича Чобітька** (1894–1974)³⁹ після розподілу спадщини між братами в селі Велика Багачка, що на Полтавщині, в кінці XIX ст. переїжджає на Кубань в станицю Ільську. Купує трохи землі, будується, але за соціальним статусом того часу є іногороднім. Кубанські козаки та іногородні перебували в конфронтації, яку спритно використовували більшовицькі демагоги. Старші брати Романа Павловича опинились в лавах Червоної Армії, не витримали її озвірілих методів боротьби й повернулись працювати на рідне обійстя. Та це не врятувало їх від білогвардійської розправи: денікінці посікли їх шаблями. Роман Павлович потрапив до лав більшовицької Таманської армії, яку, за його словами, розчленували і розбили денікінці. Її залишки відступали на Астрахань через злощасні астраханські піски. Бездоріжжя, негода, спека, голод, тиф, поранення і смерть приречених... Р. Чобітько теж занедужав на тиф і був тяжко поранений в живіт. Вірний товариш Глущенко вивіз його у село Велику Багачку, де він одужав, одружився з бандуристкою Євгенією Іванівною Бандурко (1904–1986), і 1923 року повернувся на Кубань. Мав великий репертуар, який поповнював усе життя. Невістка Галина Дмитрівна згадувала: “Здавалось, що не було такої української народної пісні, якої не зміг би виконати Роман Павлович”.

В його репертуарі були пісні історичні, козацькі, побутові, жартівливі, пісні літературного походження на слова Г. Гейне “Я бачив як вітер березу зломив”, Л. Глібова “Стоїть гора високая”, О. Олеся “Сміються, плачуть солов’ї”, І. Прийми “За гори сонце закотилось” та багато пісень на слова Тараса Шевченка. Р. Чобітько і сам створював поетичні тексти та музику до них. Часто хвалився: “А цю пісню я сам написав!” Це були переважно гуморески на злобу дня про п’яниць, ледарів, гуляк, взагалі пісні на місцеву тематику, приперчені козацьким колоритом. Серед них одна досить сумна, автобіографічна, яку бандурист дуже любив і часто виконував:

*“Через піски, піски жовті астраханські
Йшли сумним походом вояки таманські...”*

З дум виконував “Смерть козака-бандуриста”, “Втеча з турецької неволі”. “Думу про Самійла Кішку” — не грав, а розказував, тобто декламував текст.

Як відомо, бандуристів у всі часи окупації України жорстоко переслідували. Деніківці їх розстрілювали, більшовики розстрілювали, закатовували в тюрмах, виморювали в концетраційних таборах. Р. Чобітька минула чаша сія. Йому, як члену партії, виносили строгу догану, виключали з партії. Потім знову поновлювали, але від цього він особливо не змінювався.

В репертуарі не мав радянських пісень, як бандурист, ніколи не колінкував перед владою і ніс свій кобзарський хрест до кінця життя з гідністю людини і громадянина. 1 січня 1974 року він востаннє взяв бандуру в руки, зробивши новорічний подарунок гостям-друзям, а на старий Новий рік, 14 січня, помер. Його бандура майстра Павла Кікота зберігається в музеї станиці Сіверської.

У діючому репертуарі **Німченка Кузьми Павловича** (1899–1973)⁴⁰, відомого кубанського бандуриста і бандурного майстра, було декілька дум. 1968 року І. Варавва записав від нього текст думи “Плач невольників”, переклав російською мовою і опублікував 1981 року в книжці “Бежит река Кубанушка” (с. 50), та в другій — “Козацкая бандура” 1992 року (с. 98).

В архіві Івана Федоренка зберігаються репертуарні списки К. Німченка. У них понад 100 творів. Всі вони дозволені радянськими цензорами для виконання. Серед них “Дума”

на слова Тараса Шевченка з поеми “Невольник”, “У неділю вранці-рано сине море гра-ло” та низка відомих історичних і козацьких українських народних пісень. К. Німченко грав і співав “Думу про Перемогу”, текст і музику якої створив сам. Рукопис думи зберігається в архіві І. Варавви (Краснодар).

У концертному репертуарі у нього були і козацькі та історичні пісні. Ось деякі з них: “А вже літ як двісті”, “Гей не дивуйтеся, добрії люди”, “За Сибіром сонце сходить”, “Ми, гайдамаки, вічно однакі”, “Ой гук, дужий, гук”, “Ой з-за гори, з-за лиману”, “Ой на горі та жінці жнуть”, “Ой п’є Байда мед-горілочку”, “Ой сів пугач на могилі”, “Побратався сокіл”, “Про Саву Чалого”, “Ой Морозе, Морозенку”. Гімн Кубані К. Німченко виконував українською мовою:

*Ти, Кубань, наш рідний край,
Віковий наш богатир,
Повновода і привільна
Розлилась і вздовж, і вшир.*

*Повсякчас тебе ми згадуєм.
Незабуття наша мати,
Про твої станиці вільні
Й про батьківські наші хати.*

*Із далекої країни,
З турецької сторони
Насилаєм привітання
Твої вільні сини.*

*Ти, Кубань, наш рідний край,
Віковий наш богатир. (Двічі).*

Гімном Кубані українською мовою і Г. М. Давидовський (1866–1952)⁴¹ розпочинає одну з своїх хорових сюїт “Кубань”. “Тексти і мелодії народних пісень від Івана Феофиловича Галкіна, Вас. Вас. Василевського (м. Тихорецьк на Кубані), Дм. Дан. Загорулька та Ів. Гр. Савченка (ст.ця Канівська на Кубані), котрим і приношу сердечну подяку. Г. Д. 24. 07. 1927”.

Плохий Кіндрат (Андрій Перебендя, Кобзар). Народився під кінець ХІХ ст. в станиці Пашківській, помер після 1958 року на еміграції в Америці. Кубанський козацький старшина, національно свідомий українець. Навчався в Московському університеті, де 1915 року зустрічався з видатним кубанським бандуристом Василем Шевченком. 1919 року уникнув розстрілу денікінською контррозвідкою, бо в час проведення арешту не був удо-

ма. Забрали і розстріляли замість нього неповнолітнього брата Явдокима разом зі станичниками бандуристом Свиридом Сотниченком, Василем Тараном та Іваном Шпаком.

К. Плохого репресували московсько-більшовицькі окупанти. Відбував покарання на Соловках. “Заходами славної пам’яті “діда-пасічника” М. О. Богуславського у м. Дніпропетровську по підписному листку були зібрані кошти, на які придбана кобза мальована і надіслана мені в Соловецький табір”⁴².

Чи грав К. Плохий на бандурі до заслання — даних немає. На Соловках він склав “Думу Соловецьку”. Багато виступав перед спів’язнями під ім’ям Андрія Перебенді. Ймовірно, після відбуття каторги бандуристу вдалося емігрувати за кордон, де він і помер.

Про успішне виконання дум **Михайлом Яковичем Телігою** (1900–1942) розповідає його сучасник і побратим по зброї С. Литвиненко у статті “Зустріч з Михайлом Телігою”⁴³, в якій називає “Думу про головного Отамана Симона Петлюру”, а також ряд епічних пісень, що, ймовірно, виконувались із застосуванням думного речитативу: “після бою на пеньку сидить молодий юнак. На колінах сперта бандура. Кругом ідеальна тиша, в яку вкрадаються лагідні скарги бандури і ніжний ліричний тенор, що співає думу про Байду. Пальці ритмічними рухами посуваються по струнах. Юне гарне обличчя з чепурною по-козацьки підстриженою чуприною, підняте легко вгору, осяяне місячним світлом, видається нереальне, просто надприродне. Задивлені в далечинь сірі очі якби бачили все те, що кажуть слова думи. А кажуть вони про лицарів козачої доби, про велич і потугу козацького духу, про безмежну любов до Батьківщини, про глибоке почуття лицарства та слухності козачих змагань за волю...”

Це молодий фельдшер Михайло Теліга старими думами будив до чину дітей українського відродження”.

Характеризуючи черговий концерт бандуриста, С. Литвиненко зауважує, що “під кінець першої частини Михайло проспівав думу про зруйнування Січі, де, зокрема, підкреслив слова: “а московська вся старшина церкву грабувала” — то половина зали ридала повним голосом”.

Про виконання дум М. Телігою згадує ще одна його сучасниця Зоя Плітас, щира

подруга дружини кобзаря Олени Теліги у статті “Із юних стріч”, де підкреслює, що на одній з чергових вечірок кобзар “грав на бандурі та співав українські думи”⁴⁴.

Як з’ясовується, автори спогадів, не будучи повністю компетентними, іноді українські епічні історичні пісні називають думами. Проте й справжні думи М. Теліга знав і виконував.

Непоправний оптиміст, життєлюб, романтик, красень — **Іван Степанович Гавриш**⁴⁵ — народився в станиці Новоменській 26 жовтня 1901 року. Закінчив станичну школу, реальне технічне училище в Єйську, агробіологічний факультет Артемівського інституту соцвиху (педінститут. — О. Н.) 1932 року (диплом № 34). Викладав у школах Кубані ботаніку та біологію. Мав багато вірних щирих друзів, з якими працював, подорожував, проводив дозвілля.

Учень історичного кобзаря соловецького політкаторжанина Микити Савовича Варавви, від якого успадкував основну частину репертуару, виконавський стиль та ідейну цілеспрямованість. Грав на бандурі Тихона Строкуна (1902–1965) та бандурі Краснодарського майстра Дмитра Крикуна, сконструйованій 1928 року (Зберігається в Ялтинському музеї кобзарства Криму та Кубані).

І. Гавриш, як бандурист, віддавав перевагу пісням і думам героїчного, життєствердного характеру. Виконував думи “Іван Богун”, “Іван Богуславець, гетьман запорозький”, “Перемога під Корсунем”, “Отаман Матяш старий” і такі пісні, як “Ой гук, мати, гук”, “Гей не дивуйтесь, добрії люди”, “Ой п’є Байда мед-горілочку”, “Сміються, плачуть солов’ї”, а також пісні та інструментальні п’єси українських композиторів.

Іван Степанович мав глибоке переконання, що майбутнє України належить підростаючому поколінню і тому концертував переважно в студентських та учнівських аудиторіях. Був пристрасним актором-аматором, режисером, організатором української театральної справи на Кубані. Грав і ставив українську класичну драму: “Безталанну” І. Карпенка-Карого, “Богдана Хмельницького” та “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці” М. Старицького, “Назара Стодолю” Т. Шевченка тощо.

“Был арестован органами ОГПУ 14 февраля 1933 г. по обвинению в причастности к

контрреволюционной буржуазно-националистической группировке, т. е. в преступлении по ст. 58–11 УК РСФСР. По решению тройки при ПП ОГПУ СКК и ДССР от 1 августа 1933 г. ... приговорен к 5 годам заключения в концлагерь...”⁴⁶ Відбував покарання на Біломорсько-Балтійському каналі. Від непосильної фізичної праці, голоду-холоду, нелюдських побутових умов ослаб настільки, що потрапив у братську могилу мертвих. Врятував мародер: хотів зняти гімнастерку. “Покійник” опритомнів, блискавично збагнув ситуацію, вхопив мародера за руку і заблагав: “Винеси мене з ями”. Колишній зек відходив його на картопляному лушпинні. В станиці Брюховецькій завраївно очолював друг. Допоміг повернутись. Видав довідку, направив у школу: “Сиди тихо й працюй...”

1943 рік. Німецько-фашистська окупація. І. Гавриш — писар в станиці Канівській. Наближались “визволителі”. “Прийдуть — постріляють!” Місцева адміністрація станиці виїжджає на підводах в Італію. Їх силоміць повертають до рідних пенатів на Кубань. Десять років Колимських концтаборів. Відбув від дзвінка до дзвінка. Через тисячі кілометрів добивсь до дружини Віри Гринь в Інту, а вона його зустріла з малою дитиною на руках... “Могла б і раніше вийти заміж. Мене так довго не було”. Повернувся у станицю Канівську. Пішов у прийоми до жінки, яка любила його ще дівчиною. Коли був одруживсь з іншою — прийшла до неї: “Віддай мені свого чоловіка!” Та хто ж віддасть?! А посадили — відмовилась як від “ворога народу”, встромивши ніж у серце... З Євдокією Шевченко І. Гавриш прожив до останніх днів.

За ним пильнувало недремне око з перших днів повернення з табору. Знав. Ні з ким не ділився про минуле. Жив тихо й непомітно. Лише бандура виливала болі, які ятрили душу. Помер від раку щелепи. На допитах енкаведисти-садисти так били по обличчю, що втрачав свідомість. Відливали і знову били. І так з ночі в ніч...

Сучасний кубанський бандурист **Білий Дмитро Дмитрович** народився в м. Макіївці 25 липня 1967 року. “Батьки з Кубані, з станиці Новодерев’янківської. Кубань вважаю своєю батьківщиною, історик за освітою, вивчаю історію Кубані. [...] Я граю на народній

(слобожанській) бандурі, яку зробив і подарував мені взимку 1991 року кийвський бандурист Микола Будник. Його я вважаю своїм вчителем". У репертуарі стародавні козацькі пісні, зокрема кубанські: "Ой на Кубані є Брюховецька", "Летить орел понад морем", "Колись було врем'я, врем'я золоте", "Прощай ти, Уманська станиця", "Ой да ти фортуна моя, фортуленька" та інші. З дум — "Думу про братів Самарських". Виступав у Тамані на святкування 200-річчя переселення запорожців на Кубань, у Краснодарі, деяких містах України, брав активну участь у козацькому русі. "Працюю в Донецькому інституті внутрішніх справ начальником кафедри історії та українознавства, майор міліції"⁴⁷.

В одній із книг Д. Д. Білого з історії Кубані "Малиновий клин"⁴⁸ про автора сказано: "нащадок стародавнього козацького роду, збирач кубанського фольклору, бандурист, старшина Кальміуської паланки Запорозького козацького війська. Закінчив Донецький державний університет. Навчається в аспірантурі, досліджує питання культурного становища українців Кубані в 20–30-х роках ХХ ст."

Другий сучасний Кубанський бандурист-баритон **Ільїн Волеслав Георгійович** (1931 р. н.) з Краснодару, як і бандурний майстер Турчинський Семен Євдокимович (1901–1995) зі станиці Азовської, прилучились до кобзарського мистецтва, переїхавши з Великої України на Кубань. Народився 4 липня 1931 року в місті Апостолово на Січеславщині. Навчався в дитячій музичній школі по класу фортепіано і валторни. Грав в учнівському симфонічному оркестрі. Закінчив факультет російської філології Харківського університету. На Кубані з 1975 року. Тут "захворів бандурою". Придбав "львів'янку". В репертуарі українські народні пісні. Має дві — на власний текст і музику: "Дівчина-пісня наснилась мені", "Ой матуся рідненька моя".

Добираючи пісні у власний репертуар, В. Ільїн використовує переважно збірники Якіма Дмитровича Бігдая (1855–1909) "Пісні кубанских казаков", записаних і виданих в 14 випусках.

На сцену бандурист виходить у вишиванці та смушевій шапці з шликком. Іноді в ролі "діда Панаса", якого супроводжує хлопчик-

поводир з торбою (імітація давнього кобзаря-бандуриста). Виступи проходять у школах, бібліотеках на шевченківських читаннях, на шевченківських та краєзнавчих вечорах, козацьких зібраннях, в козацькій гімназії. З дітьми (ансамблі "Веселье казачата", "Кубанские вечерницы") проводив фольклорні уроки на тему: "Бандура на Кубані" в Краснодарському університеті культури і мистецтв по телебаченню тощо.

1992 року В. Ільїн, як бандурист, був запрошений в Тамань на ювілейні урочистості з нагоди 200-річчя переселення запорожців на Кубань. Брав участь в концертах, став спостерігачем і учасником великого дійства, де вирував справжній козацький дух, який захопив, полонив творчу уяву кобзаря. "Надививсь, наслухавсь, відклалось..." — згадує Волеслав Георгійович. Там же й народилась міні-дума, там же він її виконав за всіма канонами думного епосу.

Міні-дума "Як ішли козаки на Кубань"

*Як ішли козаки на Кубань,
А було це тоді,
Як вийшов указ Катерини,
Що дарує нам землі Кубанські,
Отамани Чепіга, а з ним Головатий.
Гей-гей! Та й скликають військо чорноморське,
Гей. Забираються курені козацькі,
Гей-гей, та рушаймо на Кубань-річку.
Запрягайте, хлопці, воли круторогі,
Гей-гей, та й щасливої дороги!
Хлопці-чорноморці там човни ладнають,
Гей, хто з нами, гей, нас Тамань вже дожидає.
Прощай же, Дніпре, ти наш батеньку,
Ой далеко Кубань-матінка.
Будемо там жити ще й рибу ловити,
Гей-гей! Край свій рідний боронити.*

У даній розвідці, на наше тверде переконання, подано лише частину репрезентаторів славнозвісного козацького епосу, який вдалося відтворити за довгі роки пошуків у другій половині ХХ століття. А скільки їх ще кануло у вічність, великих, прославлених і невідомих історії кубанських козацьких лицарів? Є підстави стверджувати, що і молодше покоління бандуристів, такі як Михайло Горіх, Яків Дерев'янку, Зенон Конограй, Іван Куліш, Юхим Півень, Степан Рідкобородий та інші теж знали і виконували думи, але документальних свідчень про це ще не розшукано...

- 1 Тарануха В. Очерк. 1966. Машинопис.
- 2 Чистов К. В. Народные традиции и фольклор. — М., 1986. — С. 269, 289.
- 3 Бондар М. Культура кубанского казачества // Очерки истории Кубани. — Краснодар, 1996. — С. 307
- 4 Метлинский А. Народные Южнорусские песни. Издания Амвросия Метлинского. — К., 1854.
- 5 Думи / Упорядник Г. А. Нудьга. — К., 1969. — С. 136.
- 6 Бардадим В. Василий Степанович Вареник // Радетели земли Кубанской. — Краснодар, 1998. — С. 138–142.
- 7 Варавва И. Козачья бандура. Думы, песни и легенды кубанских козаков. Екатеринодар. Кубанская Козачья Рада. — 1992. — С. 102.
- 8 Омельченко. А. Ф. Видатний український бандурист — Василь Кузьмович Шевченко (рукопис).
- 9 Газета "Новь". — 1914. — 6 марта, № 44.
- 10 Програма концерту від 27 листопада 1913 р. (Москва).
- 11 Шимон О. Байда-Суховій та його фільми // Прапор № 3. — Харків, 1973. — Травень. — С. 101–105.
- 12 "За період 1880–1895 рр. у пресі найчастіше попадаються відомості про такі трупи: М. Кропивницького, М. Старицького, П. Саксаганського, М. Садовського... В. Захарченка, Й. Захарченка...". Український драматичний театр. — К., 1967. — С. 480.
- 13 Шимон О. Байда Суховій та його фільми... — С. 102.
- 14 Клименко Г. "Пой, моя бандуро!" // Прибой. — Геленджик. — 1993. — 17 июня. № 67–68.
- 15 Шимон О. Байда Суховій та його фільми... — С. 102.
- 16 З анотації до Бандури № 1 (інвентарний № 2975-А). Геленджицький історико-краєзнавчий музей.
- 17 Репертуар подала невістка Тамара Павлівна Байда-Суховій.
- 18 Нирко О. Бандурист Конон Безщасний // Кубань: проблеми культури і інформатизації. — Краснодар, 1997. — № 2. — С. 5–7.
- 19 Лист К. Безщасного до Івана Шаповала від 2 жовтня 1956 р.
- 20 Шаповал І. Гість з кобзою // В пошуках скарбів. — К., 1956. — С. 173.
- 21 Лист К. Безщасного до І. Шаповала від 2 жовтня 1956 р.
- 22 Нирко О. Гетьманська бандура кубанського майстра М. О. Вереси // Третий кубанские литературно-исторические чтения. — Краснодар, 2001. — С. 133–139.
- 23 Дані "Управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по Краснодарскому краю от 3 января 1996 г."
- 24 Там само.
- 25 Варивода И. И. Я мог бы стать "врагом народа" // Каневчане. — 1996. — № 1–2. — С. 62–64.
- 26 Нирко О. Зот Диброва, рыцарь кубанского кобзарства // Вторые кубанские литературно-исторические чтения. — Краснодар, 2000. — С. 133–136.
- 27 Чорний А. История Бандуры на Кубани // Казачий вестник. — Прага, 1943. — № 15, 16, 17.
- 28 Тарануха В. Очерк. — 1966. — С. 6. — Машинопис.
- 29 Ємець В. Козаки — бандурники новітньої доби // У золоте 50-річчя на службі Україні. — Голлівуд / Торонто, 1961. — С. 370.
- 30 Панченко О. Розгром українського відродження Кубані. — Лос-Анжелес, 1973. — С. 60.
- 31 Ємець В. Козаки — бандурники новітньої доби... — С. 357.
- 32 Оригінал рукопису зберігається в кубанського краєзнавця І. Г. Федоренка 1929 р. н. Машинопис.
- 33 Петренко М. Автобіографія. 1959 г. Рукопись.
- 34 Хорошенко Е. Ледь безпамятства или кто вы, учитель Петренко // Кубанский курьер. — 1993. — 23 января, № 14. — С. 17.
- 35 Варавва И. Козачья бандура... — С. 22, 144.
- 36 Нирко О. Йорж Конон Петрович // Бандура. — Нью-Йорк, 1996. — Липень–жовтень, № 55–56. — С. 18–25.
- 37 Чорний А. История бандуры на Кубани... — № 15, 16, 17.
- 38 Дані "Управления Федеральной службы..."
- 39 Нирко О. Чобітко Роман Павлович (1898–1974) // Бандура. — Нью-Йорк, 1994. — Липень–жовтень, № 49–50. — С. 19–21.
- 40 Нирко О. Кобзарство Кубані // Бандура. — Нью-Йорк, 1995. — Січень–квітень. — № 52–53. — С. 2–22.
- 41 Власноручний напис Г. М. Давидовського на другій титульній сторінці — рукопис сюїти. Ї він подарував соратнику і другу українському севастопольському хормейстеру Григорію Заголо (1898–1972). Нині рукопис зберігається в Ялтинському музеї кобзарства Криму та Кубані.
- 42 Ємець В. Козаки — бандурники новітньої доби... — С. 359–371.
- 43 Литвиненко С. Зустріч з Михайлом Телігою / Впорядкував Жданович. На чужині "Сурма". — 1947. — С. 172–178.
- 44 Літас З. Із юних стріч з О. Телігою // Українське Слово (Париж), ч. 1056. — 4 лютого 1962; Наше життя, 4. 02. 1962.
- 45 Нирко О. "Його посадили за бандуру..." // Бандура. — Нью-Йорк, 1998. — Липень–жовтень. — № 65–66. — С. 5–7.
- 46 Дані "Управления Федеральной службы..."
- 47 Лист Д. Д. Білого до О. Ф. Нирка від 03. 06. 1999 р.
- 48 Білий Д. Малиновий клин. — К., 1994. — С. 122.

The following research depicts a great number of representatives of cossack epos on Kuban. The author offers some facts on the history of bandura playing in this territory, lists the biographies of famous players of the XIX-XX cc (K. Kravchenko, M. Varavva, V. Shevchenko and many others) as well as of some contemporary ones (D. Bilyj, V. Ilijin). The article studies the players repertoire, the place of the genre of duma in it, popular topics of the songs, etc.